चतुर्दशः पाठः
पितामही मिलिता

प्रस्तुता कथा आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य सुप्रसिद्धेन साहित्यकारेण आचार्यनारायणशास्त्रीमहोदयेन विरचिता। अर्वाचीनसाहित्ये विभिन्नभाषाणां विविधाः विधाः अपि संस्कृते गृहीताः। लघुकथाभिः सह दीर्घकथानां प्रणयनम् अपि विशंतितमे ख्रिस्ताब्दे पर्याप्तमात्रायामभवत्। आसु कथासु सहजप्रवाहमयभाषायाः, भावानां च समावेशः तु भवत्येव, समाजस्य कृते सन्देशः अपि भवति। आचार्य नारायणशास्त्रीकांकरमहोदयस्य कथासु अपि समाजोपयोगीविषयाणां सुष्ठु लेखनं दृश्यते।

प्रस्तुता कथा आधुनिकसमाजस्य, परिवारस्य च महतीं समस्याम् प्रति सङ्केतं करोति। पुरा संयुक्ते परिवारे आबालवृद्धानां सर्वेषां सदस्यानां महत्त्वं भवति स्म, किन्तु परिवारस्य विघटित्वात् बालानां वृद्धानां च स्थितिः परिवर्तिता। विशेषतः अर्थार्जने संलग्नौ पतिः-पत्न्यौ बालान् वृद्धान् च सम्यक् रूपेण पालयितुम् न शक्नुतः, तदा वृद्धानां कृते वृद्धाश्रमाणां परम्परा प्रारब्धा। किन्तु वृद्धाश्रमेषु निवसन्तः वृद्धाः स्वोपेक्षया अपमानं अनुभवन्ति। अस्याम् कथायाम् अपि एषा एव पीडा वर्णिता। पुत्रः त्रिलोचनः पुत्रवधुः इन्दुमती च शकुन्तलां वृद्धाश्रमे नयतः, तत्र परित्यजतः। किन्तु स्वत्रिचतुर्वर्षीयस्य पुत्रस्य कृते (यः स्व पितामहीम् अतीव स्मरति) तौ स्वमातारम् वृद्धाश्रमात् आनयतः। सत्यं एव वृद्धजनाः स्नेहात्, समयात् परं अन्यं किमपि नेच्छन्ति।

पितामही मिलिता

पितरि दिवं गते माता स्वपुत्रं त्रिलोचनं येन केन प्रकारेण आर्थिक-कष्टानि सहित्वा अपि पालितवती, पोषितवती, वर्धितवती च। तं पाठयित्वा, लेखयित्वा विद्वांसं निर्मातुं सा कामपि न्यूनतां न अरक्षत्। शिक्षकाः अपि आत्मीयं सर्वम् अपि ज्ञानं तस्मिन् सत्पात्रे निहितवन्तः। सत्यम् एव एकः विनय-सम्पन्नः सदाचारी शिष्यः गुरुं सर्वथा प्रसन्नं कृत्वा दुर्लभाम् अपि विद्यां सुलभते। विवाह-योग्याम् अवस्थां प्राप्तवता तेन सह स्वात्मजायाः विवाहं कर्तुम् इच्छुकाः अनेके सम्पन्नाः जनाः उपस्थिताः। सा प्रतिवेशिनः ग्रामस्य पटवारिणः कन्यां स्वपुत्रवधूं निर्माय गृहम् आनीतवती।

अधुना गृहे त्रयः प्राणिनः आसन्- एका सा स्वयं, द्वितीयः पुत्रः त्रिलोचनः, तृतीया इन्दुमती पुत्रवधुः च। त्रिलोचनस्य वैदुष्येण सन्तुष्टः शिक्षाविभागः तस्मै स्वकीये एव ग्रामे बालकबालिकान् शिक्षयितुं विद्यालये शिक्षकपदे नियुक्तिं दत्तवान्। पुत्रवधुः अपि स्वगृहे एव बालिकाभ्यः जीवनोपयोगि-कलानां शिक्षणं दातुं प्रारब्धवती। पुत्रवधूः शनैः शनैः बालिकानां माध्यमेन तासां सम्बन्धिनीषु प्रौढ-गृहमहिलासु शिक्षां प्रति रुचिं जागरितवती। ताः महिलाः अपि स्वबालिकाभिः सह तत्र एव उपस्थिताः भूत्वा पठन-लेखन-शिक्षां प्राप्तुं

प्रवृत्ता:। केषुचित् एव वर्षेषु सर्व: एव ग्राम: स्त्रीशिक्षाया: सम्बन्धे समृद्ध: सञ्जात:। विदुषी इन्दुमती अधुना एका आदर्श-शिक्षिका मन्यते स्म। राज्यसर्वकारेण अपि सा शिक्षक-दिवसे सम्मानिता आसीत्। एवं पुत्रस्य त्रिलोचनस्य, पुत्रवध्वा: इन्दुमत्या: च यशश्वित्तया, समृद्धिमत्तया च मातु: शकुन्तलाया: चित्तम् अति प्रसन्नम् आसीत्। इदानीं तस्या: एक एव कामना अवशिष्टा यत् सा पौत्रमुखं दृष्ट्वा एव दिवं गच्छेत्। एतदर्थं सा प्रतिदिनं प्रात: जलाभिषेकं कुर्वन्ती उमाशंकरं प्रार्थयते स्म। तस्या: प्रार्थना सफला जाता। यथासमयं इन्दुमती एकं सुन्दरं शिशुं प्रसूतवती। तदीयं मुखचन्द्रं विलोकयन्त्या: पितामह्या: शकुन्तलाया: मन: तृप्यति स्म एव न।

यथा हि सर्वेषु परिवारेषु भवति, शिशो: लालन-पालनयो: रतायै इन्दुमत्यै श्वश्रूसेवां कर्तुं पर्याप्त: समय: न मिलति स्म। जानति अपि वृद्धावस्थां प्राप्ता शकुन्तला स्वकीयान् रोषमयान् उद्गारान् प्रकटयति स्म एव। किन्तु अस्मिन् आत्मकृत्ये सा अवश्यं पश्चात्तपति स्म। श्वश्र्वा: कटु-व्यवहारं इन्दुमती भर्तु: त्रिलोचनस्य अपि सम्मुखे प्रबोधितवान्। किन्तु यदा अनेन समस्याया: समाधानं न अभवत् तदा स: अपि चिन्तित: स्थातुं प्रवृत्त:।

एकस्मिन् दिने इन्दुमती भर्तारं त्रिलोचनम् उपायं दर्शितवती, यद् अधुना वृद्धाश्रमे एव मातरं प्रापय्य निश्चिन्तताया: अनुभव: क्रियेत्। अनेन तत्र स्वसमवयस्काभि: सह माता अपि सुखिनी स्थास्यति, वयम् अपि इह दु:खोन्मुक्ता: भविष्याम:। त्रिलोचन: इन्दुमत्या: प्रस्तावेन तत्कालम् एव सहमत: अजायत। अवसरं दृष्ट्वा स: मातरं तदर्थम् अनुकूलाम् अपि कृतवान्।

त्रिलोचनं मातरं वृद्धाश्रमे प्रापय्य आगत:, किन्तु तस्य मन: नैव रमते स्म। यदि स: एकाकी अभविष्यत् तर्हि मातु: प्रत्येकम् इच्छां पूरयित्वा तां प्रसन्नाम् अरक्षिष्यत्, किन्तु पत्न्या: अपि मन: तेन रक्षणीयम् आसीत् एव।

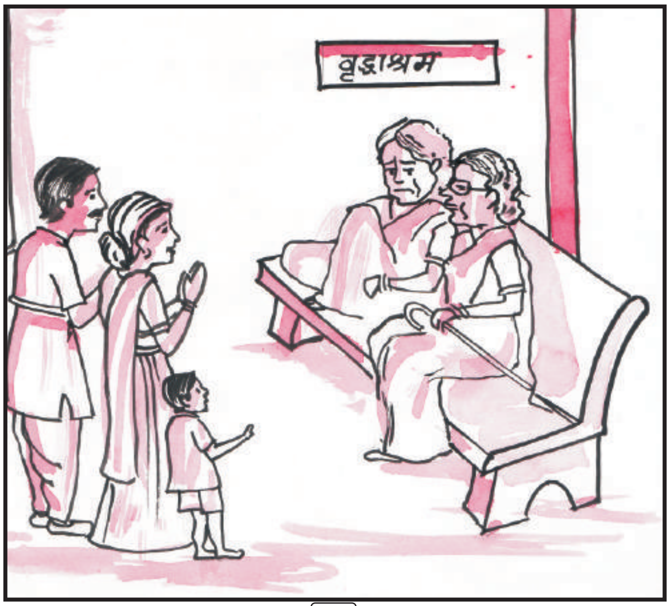

इदानीं तयोः आत्मजः त्रिचतुर-वर्षात्मकः जातः आसीत्। पितुः मातुः उपस्थितौ अपि सः पितामहीम् एव विशेषरूपेण इच्छति स्म। अतः यदा बालकः स्वकीयां पितामहीं गृहे न दृष्टवान्, तदा सः दुःखी भूत्वा बहु-बहु रुदितवान्। सः न किंचित् अखादत्, न किंचित् अपिबत्। निरन्तरं तस्य मुखे 'पितामहि ! पितामहि ! इदम् एव रटनम् आसीत्। रुदतः रुदतः तस्य कण्ठः शुष्यति स्म।

आत्मजस्य एतां दुरवस्थां द्रष्टुम् असमर्थो दम्पती अन्ते वृद्धां वृद्धाश्रमतः आनेतुं निश्चयं कृतवन्तौ एव। तत्र ताभ्यां सह गतः बालकः पर्यपृच्छत् च- पितामहि ! त्वं मां त्यक्त्वा किमर्थम् अत्र आगतवती ? चल गृहं चल, दम्पती अपि तस्य एव कथनं समर्थितवन्तौ। अन्ये वृद्धाश्रमवासिनः चिन्तयन्ति स्म यत् अस्मान् अपि नेतुं गृहतः कश्चित् आगच्छेत् इति।

❀ ❀ ❀

शब्दार्थाः

पाठयित्वा	–	पाठनं कृत्वा (पठ् +णिच् + क्त्वा)।
स्वात्मजायाः	–	स्वकीयां आत्मजा (पुत्री) तस्याः।
प्रतिवेशिनः	–	प्रतिवेशे वसन्ति ये (पडौसी)।
जलाभिषेकम्	–	शिवलिङ्गे जलसिंचनं इति।
श्वश्रुः	–	पत्युः माता (सास)।
भर्तारम्	–	पतिं (भर्तृ शब्द, द्वितीया एकवचन)।
स्वसमवयस्काभिः	–	समानायुः अस्ति यासां ताभिः।
दुखोन्मुक्ताः	–	दुखेभ्यः उन्मुक्ताः।
पितामहीम्	–	पितुः माता (दादी) तम्।
रटनम्	–	पुनः पुनः उच्चारणम्।
सोपालम्भम्	–	उपालम्भ सहितं (उलाहने के साथ)।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

१. त्रिलोचनस्य मातुः किं नाम आसीत् ?

(क) पार्वती (ख) सीता

(ग) शकुन्तला (घ) इन्दुमतिः ( )

२. त्रिलोचनस्य विवाहः कया सह अभवत् ?

(क) चन्द्रमत्या (ख) इन्दुमत्या
(ग) बुद्धिमत्या (घ) सिद्धमत्या ( )

३. इन्दुमतिः केन सम्मानिता ?

(क) राज्यसर्वकारेण (ख) ग्रामपंचायतेन
(ग) शिक्षाविभागेन (घ) केन्द्रसर्वकारेण ( )

४. त्रिलोचनस्य श्वसुरः कस्यां सेवायाम् आसीत् ?

(क) पटवारः (ख) सरपंचः
(ग) शिक्षकः (घ) न कोऽपि ( )

अतिलघूत्तरात्मक-प्रश्नाः –

१. त्रिलोचनः कुत्र नियुक्तिम् अप्राप्नोत् ?
२. इन्दुमतिः बालिकानां कृते किं प्रारब्धवती ?
३. इन्दुमति ग्रामस्य प्रौढमहिलानां कृते किं कर्तुं प्रवृत्ताः ?
४. त्रिलोचनस्य पुत्रस्य आयुः कति आसीत् ?

लघूत्तरात्मक प्रश्नाः –

१. शकुन्तलायाः परम् इच्छा का आसीत् ?
२. कामना पूर्त्यर्थं सा किं करोति स्म ?
३. इन्दुमत्या स्वश्वश्रुः वृद्धाश्रमे किमर्थं प्रेषिता ?
४. पितामहीं न दृष्ट्वा पौत्रस्य अवस्था कीदृशी आसीत् ?
५. पुत्रस्य दुरावस्थां दृष्ट्वा तौ किं कृतवन्तौ ?

निबन्धात्मक प्रश्नाः –

१. वृद्धाश्रमवासिनः अन्ये जनाः शकुन्तलायाः परिवारं दृष्ट्वा किं अचिन्तयन् ? तेषां भावानां वर्णनं कुरुत।
२. अस्याः कथायाः सारं सन्देशं च लिखत।
३. अस्माकं व्यवहारः वृद्धजनान् प्रति कीदृशः भवितव्यः इमं विषयं अधिकृत्य एकं निबन्धं लिखत।

व्याकरणात्मक-प्रश्नाः–

१. **अधोनिर्दिष्टानां सन्धि-पदानां नामनिर्देशपूर्वकः विच्छेदः विधेयः–**

	पदम्	–	विच्छेदः	सन्धिनाम
(क)	जलाभिषेकम्	–	....	....
(ख)	दुःखोन्मुक्ताः	–	....	....
(ग)	सोपालम्भः	–	....	....
(घ)	स्वात्मजायाः	–	....	....
(ङ)	वृद्धावस्थाः	–	....	....

२. **अधोलिखितेषु पदेषु नामोल्लेखपुरस्सरसन्धिः कार्यः–**

	सन्धिपदम्		सन्धिः	सन्धिनाम
(क)	स्व + आत्मीयेभ्यः	–	....	....
(ख)	दुः + चित्तया	–	....	....
(ग)	सत् + आचारी	–	....	....
(घ)	जीवन + उपयोगी	–	....	....
(ङ)	प्रति + एकम्	–	....	....

३. **अधोलिखितानां पदानां नामनिर्देशपूर्वक-विग्रहो विधेयः–**

	पदम्	विग्रहः	समासनाम
(क)	मनोगतं		
(ख)	शिक्षकपदे		
(ग)	जीवनोपयोगी		
(घ)	पुत्रवधुः		
(ड.)	असमर्थः		

४. **अधोलिखितानां पदानां प्रकृति-प्रत्ययविवेचनं कुरुत।**

	पदम्	प्रकृतिः	प्रत्ययः
(क)	पाठयित्वा	....	....
(ख)	शिक्षयितुम्	....	....
(ग)	दृष्ट्वा	....	....

(घ)	पालितवती	....	....
(ङ)	आरूढः	....	....
(च)	आनेतुम्	....	....
(छ)	रक्षणीय	....	....
(ज)	प्रबोधितवान्	....	....

५. **अधोनिर्दिष्टेषु पदेषु विभक्ति-वचन-निर्देशं कुरुत-**

	पदम्	**विभक्तिः**	**वचनम्**
(क)	प्रतिवेशिनः	....	....
(ख)	जलाभिषेकम्	....	....
(ग)	त्रिलोचनम्	....	....
(घ)	विदुषी	....	....
(ड)	भर्तुः	....	....
(च)	प्रेम्णा	....	....

६. **निम्नलिखितानां पदानां धातु-लकारः-पुरुषः-वचनं च निर्दिश्यत–**

	पदम्	**धातुः**	**लकारः**	**पुरुषः**	**वचनम्**
(क)	जीविष्यामि	....	....	....	....
(ख)	आगच्छेत्	....	....	....	....
(ग)	विस्मरति	....	....	....	....
(घ)	प्रार्थयते	....	....	....	....
(ड.)	आसीत्	....	....	....	....

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठात्मक प्रश्नाः – १. ग २. ख ३. क ४. क

❀ ❀ ❀